

ВІДЧУТТЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЗАХИЩЕНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІМИ, СХИЛЬНИМИ ДО ПРАВОПОРУШЕНЬ

Мороз Агодмила Іванівна

доктор психологічних наук, начальник кафедри практичної психології Київського національного університету внутрішніх справ, м. Київ, Україна

Ростомова Влада Миколаївна

викладач кафедри іноземних мов, здобувач, Одеський державний університет внутрішніх справ, м. Одеса, Україна

У статті розглянуті чинники, що впливають на формування у дітей та підлітків стану психічної захищеності, серед яких виокремлені зовнішні фактори – піклування й захисту, і внутрішні, суб'єктивні, зумовлені дією механізмів захисту психіки від небажаних впливів.

Представлені результати емпіричного дослідження, яке розкриває особливості відчуття психологічної захищеності (незахищеності) неповнолітніми, схильних до правопорушень.

Ключові слова: *психічна захищеність, механізми захисту психіки, стратегії подолання.*

Постановка проблеми. Психічний стан людини й задоволення життям значною мірою залежить від задоволення її базових потреб. Серед життєвих потреб (за А.Маслоу) провідне значення посідає відчуття захищеності та безпечності існування. Психічна захищеність в сучасній літературі визначається як стійкий емоційний позитивний стан, що ґрунтується на усвідомленні особистістю ustalеної можливості задовольняти свої життєві потреби; ...відчуттям приналежності до стійкої соціальної спільноти, яка може надати підтримку в складній ситуації; ...впевненості у своїй особистій спроможності справлятися з проблемами, що виникають при небажаному розвитку подій [1, 2, 7, 8].

Головними чинниками формування відчуття захищеності в дитячому віці є піклування з боку батьків, а згодом – позитивне ставлення до дитини інших дорослих, ровесників, більш широкого соціального оточення. Отже, йдеться про піклування, підтримку, схвалення з боку батьків, вчителів, друзів[4]. Певне значення має й уявлення про стан довкілля – чи не є воно джерелом небезпеки, у тому розумінні, що пропонує соціальна екологія.

Мета статті – розглянути чинники формування відчуття психологічної захищеності дітей та підлітків, представити результати емпіричного дослідження особливостей дії механізмів психічного захисту у неповнолітніх, схильних до правопорушень.

Вихідні теоретичні положення. Аналізуючи стан розробленості проблеми психологічної захищеності людини, зокрема неповнолітнього, доводиться констатувати, що науковцям поки не вдається дати вичерпний перелік загроз її благополуччю. Як правило, досліджуються безпека для життя та здоров'я, добробуту, соціального статусу. Є спроби ідентифікувати психотичні наслідки реальної чи уявної небезпеки, наприклад, виникнення реактивних психозів, неврозів, деперсоналізації, або ж до нозологічних форм розладів – хронічної втоми, стресу, депресії й т. ін.

Поняття психічного захисту введено у науковий обіг З.Фрейдом у 1894 р. у праці “Нейропсихози захисту”, й неодноразово згадується в інших працях (наприклад, в “Лекціях з психоаналізу”) й тлумачаться як феномен, що спостерігається при внутрішніх конфліктах різних інстанцій психічного, а згодом, й конфліктів, що виникають через суперечності між глибинни-

ми інстинктами та соціальними нормами. Ці положення він ілюструє на прикладі сновидінь, обмовок (“фрейдівські помилки”), гумору тощо. Механізми ж тлумачаться в класичному психоаналізі як неусвідомлені, такі, що автоматично забезпечують реалізацію принципу задоволення. До механізмів психічного захисту, що проявляються при певних психопатологічних синдромів (неврозах, меланхолії, параної, істерії) З.Фрейд відносить витискання, ідентифікацію, проєкцію, регресію, ізоляцію.

У праці “Его і механізми захисту” (1936) А.Фрейд доводить, що в процесі розвитку особистості відбувається диференціація та ускладнення форм психічного захисту, що забезпечує гомеостаз та адаптацію особистості. Чим більш багатий та досконалий арсенал механізмів захисту особистості, тим більша вірогідність ефективної адаптації, за умов адекватності механізму захисту ситуації. Деякі не досить розвинені особи, що не користуються (свідомо чи не свідомо) механізмами захисту, виявляються “не захищеними”.

Сучасні уявлення про ефективні механізми психічного самозахисту фіксують увагу на 3-х аспектах. Це - адекватність захисту інтенсивності загрози й, гнучкість як відповідність механізму захисту обставинам та джерелу загрози, зрілість механізмів захисту. Психологи вирізняють понад 30 різновидів механізмів психічного захисту але єдиної загально визнаної їх класифікації на даний час не існує. Ці механізми поділяють на 2 групи: *протективні*, які не допускають усвідомлювання інформації (це механізми заперечення, проєкції, витиснення, ізоляції, знецінення тощо) та, більш досконалі *дефензивні*, які не блокують, а деформують інформацію. Це механізми раціоналізації, інтелектуалізації, сублимації та ін [5].

Існування деяких механізмів психічного захисту отримало теоретичне та експериментальне підтвердження, інші являють собою дещо вірогідні конструкти. Таким конструктом для А.Адлера є поняття компенсації, компенсаторних механізмів, які забезпечують подолання “комплексу неповноцінності”. Подібні погляди обстоювали К.Хорні та Г.Саллівен, для яких принципове значення мали переживання в дитинстві базисної тривоги, почуття неспокою та засоби їх переборення.

Когнітивна психологія привертає увагу до явищ фрустрації та когнітивного дисонансу. Подібні психічні явища у вітчизняній психології пояснюються за допомогою таких конструктів, як психологічний бар'єр (Б.Г.Ананьєв), захисна реакція (Л.І.Божовіч), афект неадекватності (Л.С.Славіна).

Нова історія психічного захисту в радянській психологічній науці пов'язана з Ф.В.Басіним, автором низки статей (1969-1972 рр.), що "реабілітують" вищезазначене поняття як продуктивне, корисне для пояснення широкого кола явищ, які спостерігаються у нормі та патології. Опис дії психічного захисту як такого, що може бути і корисним, і шкідливим для особистості, знаходимо в працях М.Є.Бурно, В.М. Воловіка, Г.Х.Єфремова, А.І.Захарова, Б.В. Зейгарнік, А.Р. Ратінова, В.Є. Рожнова, О.Т. Соколової, І.Д. Стойкова, В.В. Століна, В.А.Ташликова, С.П.Тищенко, А.У. Хараша, Т.С. Яценко та ін. [1, 3, 5, 7, 8, 10]

У сучасній психологічній науці психічний захист тлумачиться як конструкт, реальне існування якого певною мірою підтверджують спостереження за людьми як у повсякденній поведінці, так і в складних життєвих ситуаціях.

Сучасний психоаналіз, зокрема, експериментальні дослідження наукової школи "New Look" пояснюють дію захисних механізмів через прийняття або заперечення певних об'єктивних та суб'єктивних чинників поведінки, а також потребу збереження власної гідності в складних життєвих ситуаціях.

В основу нашого дослідження покладено припущення про те, що діти, які не отримували належної уваги та підтримки з боку батьків, яких не сприймало дитяче оточення та негативно оцінювали педагоги (через низьку здібність до навчання та погану поведінку), активніше, хоча не завжди свідомо та цілеспрямовано, використовують механізми внутрішнього психічного захисту.

Основні теоретичні положення дослідження. Спробуємо дослідити, як, згідно літературних даних, діють загально визнані в психології механізми захисту в ситуації скоєння злочину.

"Заперечення" – дає підстави відкинути звинувачення навіть у очевидному злочині, адже злочинець не може визнати свою причетність до нього ("я не міг такого зробити"). Звинувачення у злочині викликає на перший погляд "щире" обурення, але час від часу істина дає знати про себе у нав'язливих спогадах, що проявляються в яскравих картинах ("флешбеків").

"Компенсація" – механізм психічного захисту, сутність якого полягає у поясненні необхідності застосування насильства для самозахисту, адже при порівнянні себе з жертвою, злочинець розглядає себе як слабшого, пригніченого, такого що має право на самозахист ("він такий сильний, щоб захистися, прийшлося взяти рушницю"). Цей механізм спрацьовує тоді, коли суб'єкт заперечує можливість іншого виходу з трагічного інциденту, відмовляється приймати на себе відповідальність за прийняте рішення; воно здається нав'язаним, вимушеним обставинами, діями самого потерпілого.

"Регресія" – реакція, що набуває форм, типових для раннього дитинства чи підліткового віку. За нашими спостереженнями це прояви аутизму (занурення в себе, уникання спілкування будь з ким), легковажного інфантилізму, емоційної лабільності (сльози, істеричний сміх), агресивного негативізму щодо працівників правоохоронних органів.

"Приголомшення" – психічний стан, який досягається систематичним вживанням алкоголю, наркотиків, транквілізаторів тощо, з більш-менш усвідомленою метою "не допустити" усвідомлення скоєного злочину. Якщо психоактивні речовини стають недоступними (після арешту), цей механізм захисту поступається місцем іншим.

"Ізоляція" являє собою відокремлення факту злочину (він заперечується чи визнається тільки формально) від його моральної оцінки та емоційного переживання (реакція "психічного умертвіння").

"Проекція" – приписування негативних якостей особистості, аморальних мотивів, ворожих намірів іншим людям, насамперед жертві злочину.

"Формування реакції" пов'язане з усвідомленням негативних мотивів власної поведінки і прагненням посилити протилежні їм за знаком мотиви. Наприклад, відчуваючи ненависть до певної людини, намагається штучно посилити в собі почуття "любви до ближнього", цитує біблейські заповіді: відповідай на зло добром. Проте подібні декларації найчастіше залишаються словами, які не знаходять практичної реалізації.

"Інтелектуалізація" – небажані для суб'єкта емоційні переживання блокуються раціональними розмірковуваннями ("інтелектуальна жуйка").

"Витиснення" – виключення із сфери свідомого обставин та самого факту злочину. Вважається, що цей "запобіжний механізм" спрацьовує автоматично, але деякі злочинці визнають, що користувалися ним цілком свідомо, на рівні наказу собі ("не думай про це", "жени від себе непотрібні тобі спогади...", "краще думай про...").

"Заміщення" – переключення фокусу переживання на значущі, але не пов'язані зі злочиним події ("досить з мене запитань про якийсь там убивство, мені зараз треба подумати про справді важливі питання").

"Раціоналізація" – більш-менш щире прагнення знайти зрозуміле оточуючим й прийнятне для себе пояснення власним злочинним діям.

"Сублімація" – пошук нових, вищих мотивів активності, які можуть виправдати подальше існування злочинця (синдром Робін Гуда) і пов'язані з творенням добра, творчістю в галузі науки чи мистецтва.

"Екранування" – абстрагування від актуального оточення та переживань, що загрожують психічному комфорту за допомогою фіксації уваги на власному Я (самопочуття, бажання, мрії тощо).

"Втеча" – більш-менш свідоме уникання будь чого, що може викликати неприємні спогади чи думки ("синдром страуса").

Узагальнення цього матеріалу дає підстави для висновку про необхідність урахування наявності механі-

змів свідомого та несвідомого психічного захисту; припущення про наявність у неповнолітніх, що схильні до правопорушень, установки на автоматизований психологічний самозахист, наявність яких блокує продуктивне переживання ними власної провини.

Для нашого дослідження є важливим припущення О.М.Михайлова та В.С.Ротенберга про можливість використання різних парадигм для аналізу “технології переживання”. Вони виокремили: концепцію 1) “економії психічної енергії”, необхідної для “роботи переживання”; 2) локалізації матеріалу переживання у сфері свідомого чи несвідомого; 3) наявності помилок щодо сприйняття часу, коли певні події здаються такими, що були давно, у далекому минулому і не входять в актуальне “тепер”; 4) “онтогенетичну модель” сприйняття подій, що повинна враховувати вікову самоідентифікації суб’єкта (типові висловлювання: “вибачте, але я занадто старий (молодий) для цього...”); 5) інформаційно-когнітивна модель, яка фіксує феноме-

ни заперечення, пристрасної оцінки та тлумачення значущих подій.

Для нашого дослідження також важлива і сучасна точка зору, згідно якої психологічний захист призводить до фактичної нездатності особистості поводитися ефективно в складних ситуаціях. Подолання труднощів (coping behavior) спирається на свідому продуктивну активність. Йдеться про механізми раціональної регуляції людиною власної поведінки з метою оптимального розв’язання проблем, що виникають при зіткненні з певними життєвими обставинами й полягають у неможливості задоволення значущих потреб.

За С.К. Нартовою-Бочавер, подолання – це дія, обрана особистістю на власний розсуд, у відповідності з оцінкою ситуації, своїх можливостей та потреб [9]. Розвинувши її думку, ми бачимо такі головні відмінності між механізмами психічного захисту й стратегіями подолання (див. табл. 1).

Таблиця 1

Головні відмінності механізмів психічного захисту й стратегій подолання

Параметри	Психічний захист	Стратегії подолання
Головні завдання	Усунення, попередження, пом’якшення незадоволення	Пристосування до дійсності для задоволення потреб
Рівень усвідомлення	Автоматична дія, не усвідомлена чи усвідомлена частково,	Доцільні раціональні та гнучкі дії
Відображення зовнішнього та внутрішнього світу	Ігнорування, викривлення, здатність до самообману	Приймає реальність, зовнішній та внутрішній світ, активно їх досліджує
Диференційованість й адекватність	Поведінка може виявитися неадекватною обставинам	Завдяки свідомості поведінка тонко відповідає обставинам, адекватна й ефективна
Ставлення до допомоги	Пошук допомоги відсутній, пропозиції допомоги не сприймаються, або ж відповідальність за особисті проблеми перекладається на інших	Активний пошук та сприйняття допомоги, повернення до самостійного функціонування
Результати застосування	Часткове покращання психічного стану за рахунок уникнення шоку, виграш часу для мобілізації ресурсів, регресія, самообман	Усвідомлення й контроль ситуації, самоконтроль можливостей, нагромадження досвіду, втома ввід випрачених зусиль, самоповага

З наведеної таблиці не важко побачити, що механізми психологічного захисту за ефективністю та конструктивністю помітно поступаються механізмам подолання. Наслідки регресії дитини, що користується переважно захисними, а не конструктивними засоби вирішення проблем, як зазначають Р.М.Грановська та І.М.Нікольська, настільки суттєві, що можуть призвести до виникнення невротичної й психотичної симптоматики та повної соціальної дезадаптації [4].

Білінг і Мосс вважають, що для виходу із складної життєвої ситуації людині необхідно вирішити п’ять видів завдань [11]. Перше полягає в осмисленні ситуації, адже спочатку вона нас бентежить, вибиває із звичної колії. Важливо не розгубитися, не поспішати, щоб не наробити помилок. Друге пов’язана з пошуком виходу із ситуації, спробами її вирішити, для чого потрібні винахідливість та наполегливість, стійкість при несприятливому перебігу обставин [12]. Третє завдання полягає у підтриманні продуктивних стосунків з оточуючими (рідними, друзями), особливо з тими, хто може посприяти у вирішенні проблеми. Четверте завдання – збереження емо-

ційного комфорту, оптимізму, не зважаючи на негаряди. П’яте – збереження соціальної ідентичності, впевненості в собі [13].

Спираючись на вищевикладені теоретичні положення, ми провели порівняльне дослідження особливостей психологічного захисту неповнолітніх, схильних до правопорушень. *Експериментальну групу* утворили особи чоловічої статі віком від 14 до 17 років, які навчаються в школі й перебувають на профілактичному обліку в кримінальній міліції у справах дітей як схильні до правопорушень (крадіжок, хуліганства) та, проживають у неповних сім’ях. *Контрольна група* аналогічна на віком та статтю, родом занять, рівнем академічної успішності та сімейним станом. Її члени характеризуються як не схильні до правопорушень. Кожна група нараховує 30 осіб.

Методи та результати дослідження дослідження. Нами використано «Опитувальник психологічної захищеності особистості» Б.А.Баєвої. Він містить 32 твердження, які необхідно оцінити за 7-бальною шкалою (дається кількісна оцінка) та 5 незакінчених речень, продовження яких підлягає якісному аналізу [2, 6].

Виходячи з визначення І.О.Баєвою стану психологічної захищеності, опитувальник містить запитання, що стосуються самооцінки власних здібностей та якостей, приналежності до стійкої соціальної групи (соціально-психологічний аспект психологічної захищеності), сім'ї (яка спроможна надати підтримку, дати відчуття безпеки), компанії друзів, однокласників і т. ін.

Враховуючи результати досліджень (І.О.Баєва,

М.Ш.Магомед-Емінов, С.К.Рощин), ця методика враховує суб'єктивний рівень небезпеки (приклад запитання – «Я почувуюся у безпеці»). Окрім того, респондентам пропонувалося навести асоціації, пов'язані з такими словами-стимулами, як «захищеність», «небезпека»; завершити незавершені речення, що стосуються джерел небезпеки (наприклад: «Оточуюче середовище є...»).

Отримані нами дані представлені в таблиці 2.

Таблиця 2

Оцінка рівня психологічної безпеки (ПБ) опитуваними неповнолітніми

Групи респондентів	Високий рівень ПБ (від 0 до 0,5)	Середній рівень ПБ (від 0,6 до 1)	Низький рівень ПБ (більше 1)	Середнє Значення (в балах)
Експериментальна	13,6 %	52,9 %	33,5 %	0,78
Контрольна	22,5 %	65,4 %	12,1 %	0,63

Таблиця 3

Усереднений профіль провідних механізмів психічного захисту неповнолітніх з експериментальної та контрольної групи за опитувальником Плутчека

Назви шкал опитувальника	Середньо групові показники		Статистична норма
	Експериментальна група	Контрольна група	
Вигіснення	10	4	5
Регресія	11	6	8
Заміщення	8	4	5
Заперечення	8	5	6
Проекція	9	5	6
Компенсація	5	5	5
Реактивні утворення	5	4	5
Раціоналізація	4	5	6

Таблиця 4

Схильність до деліквентної поведінки за опитувальником О.М.Орлова

Назва шкали	Експериментальна група	Контрольна група
1. Установка на соціальну бажаність	53	53
2. Схильність до порушення норм і правил	65	53
3. Схильність до адиктивної поведінки	68	56
4. Схильність до самопошкодження й саморуйнівної поведінки	62	47
5. Схильність до агресії та насильства	75	53
6. Шкала вольового самоконтролю емоційних реакцій	44	53
7. Схильність до деліквентної поведінки	65	47

Дані подані у Т-балах

Як ми бачимо з таблиці 2, представники експериментальної групи відчують себе менш захищеними і в більшій небезпеці, ніж у контрольній групі. Отже, в них існує більша потреба у самозахисті. У таблиці 3 наведені профілі провідних механізмів психічного захисту (за даними опитувальника Плутчека).

Як свідчить профіль механізмів захисту представників експериментальної групи, вони відчува-

ють себе ніби в «оточенні ворогів», «змушені» оборонятися від них, тому в профілі переважають регресивні механізми та механізми заперечення самої події, відповідальності, або ж вона покладається на інших. Ця обставина вказує на важливість застосування методів відновного правосуддя, проведення медіації у взаєминах кривдника та жертви для актуалізації почуття провини та дієвого каяття.

Застосування опитувальника О.М.Орлова для виявлення схильності до деліквентної поведінки¹ (табл. 4), а також бесіда з неповнолітніми, схильними до правопорушень, дозволили з'ясувати наявність в них готовності до проявів агресії, а також відсутність відчуття сорому, провини, сумління совісті. В якості самовиправдання представники експериментальної групи використовуються такі міркування: «всі крадуть», «в наш час інакше не прожити» і т. ін. Правослужняні представники контрольної групи утримуються від девіантних проявів свідомо, і не тому, що вони бояться покарання, а тому, що їм соромно поводитися погано, не хочеться «підводити рідних» тощо.

Висновки. У сучасній психології прийнято розрізняти поняття психологічна захищеність й психологічний захист, захисні механізми та стратегії та стратегії подолання. Їх відрізняє рівень усвідомлення, адекватність обставинам, ефективність. Вважається, що наявність автоматичних захисних реакцій унеможливає конструктивний вихід з ситуації, якій супроводжується зростанням компетентності. Навпаки, ці механізми зумовлюють регрес та соціальну дезадаптацію. На прикладі емпіричного дослідження неповнолітніх, схильних та не схильних до правопорушень (експериментальна та контрольна групи) показано, що перші сприймають світ як небезпечний й налаштовані на самозахист. Відсутність соціальної захищеності активізує в них дію несвідомих, регресивних механізмів психічного самозахисту. Водночас, фіксується посилення схильності до девіантної поведінки. Противага цим тенденціям у вигляді почуттів відчуття сорому, провини, сумління совісті не працює.

Література

1. Анциферова А.И. Личность в трудных условиях: переосмысление ситуации и психологическая защита // Психол. журн. – 1994. – № 1. – С.3-18.
2. Баева И.А. Психология безопасности как направление психологической науки и практики // Психол. журн. – № 11, – 2006. – С. 66-68.
3. Бассин Ф.В., Бураков М.К., Волков В.Н. Проблема психологической защиты. // Психол. журн. – Т. 9. – 1988. – № 2.- С.78-86.
4. Грановская Р.М., Никольская И.М. Психологическая защита у детей. – СПб.: Изда-во «Речь», 2001. – 507 с.
5. Журбин В.И. Понятие психологической защиты в концепциях З.Фрейда и К.Роджерса. // Вопр. психол. – 1990. – № 4. – С. 14-22.
6. Илларионов С.Н., Шлыкова Н.А. Психологическая безопасность курсантов института Государственной противопожарной службы МЧС России // Гендерные основания механизмов и профилактики девиантного поведения личности и малых групп в XXI веке. Москва-Кострома: Отв. ред. Фетискин Н.П. – Кострома: Изда-во КГУ им. Н.А. Некрасова, 2005. – С. 420-422.
7. Калмыкова Е.С., Механизмы психологической защиты и их роль в развитии личности. // Методологические и теоретические проблемы современной психологии. – М., 1988. – С. 63-76.
8. Киришбаум Э., Еремеева А. Психологическая защита. 3-е изд. – СПб.: Питер, 2005. – 176 с.
9. Нартова-Бочавер С.К. "Coping behavior" в системе понятий психологии личности // Психол. журнал. – № 5, – Т. 18. – 1997. – С. 20-30.
10. Ратинов А.Р., Ефремова Т.Х. Психологическая защита и самооправдание в генезисе преступного поведения // Личность преступника как объект психологического исследования. – М., 1979. – С. 44-62.
11. Billings A.G., Moss R.H. The role of coping responses and social resources in attenuating the stress of life events // J. of behavioral medicine. 1981. Vol. 4. № 2. P.139-157.
12. Holahan Ch.J., Moss R.H. Life stressors and mental health. Advances in conceptualizing stress resistance // Stress and mental health. Contemporary issues and prospects for the future. New York: Plenum Press, 1994. P. 213-238.
13. Pearlin L.I. The Study of coping: An overview of problems and directions // The integrative approach. New York: Plenum Press, 1986. P. 3-28.

¹ Див.: Клейберг Ю.А. Социальная психология девиантного поведения: учебное пособие для вузов. - М., 2004. С.141-154.